

Ольшанченко В. І.,

здобувач кафедри цивільного права № 1

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА ПЕРЕД СУБ'ЄКТАМИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СУТНІСТЬ, ФУНКЦІЇ, ВИДИ

Анотація. Стаття присвячена розгляду специфіки цивільно-правової відповідальності держави перед суб'єктами підприємницької діяльності. Автор звертається до аналізу поширених у сучасній юридичній літературі поглядів на правову природу цивільно-правової відповідальності і здійснює їх осмислення в контексті цивільно-правової відповідальності держави. Окреслюється сутність матеріального і формально-юридичного аспектів цивільно-правової відповідальності. Встановлюється, що з формально-юридичної точки зору відповідальність проявляється в юридичних змінах на стороні порушника, що можуть проявлятися, зокрема, у виникненні нових обов'язків або обов'язку відшкодування шкоди. З матеріальної точки зору відповідальність проявляється в економічних змінах на стороні порушника.

Встановлюється, що цивільно-правова відповідальність держави за своєю сутністю являє собою понесення державою Україна в особі відповідних державних органів втрат організаційного та/або майнового характеру, що є результатом порушення нею суб'єктивних цивільних прав інших учасників цивільних правовідносин, і яке може супроводжуватись застосуванням до відповідних державних органів державного примусу, здійснюваного визначеними державними інституціями.

Автором встановлюється, що особливості феномену держави не впливають на функціональну спрямованість цивільно-правової відповідальності у тих випадках, коли відповідні юридичні міри застосовуються до неї. У цьому контексті слід констатувати, що загалом метою цивільно-правової відповідальності як системи цивільно-правових охоронних засобів є забезпечення та гарантія захисту цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права. У зв'язку з цим основною функцією цивільно-правової відповідальності є гарантійно-забезпечувальна. Розкривається зміст компенсаційної, інформаційної і контрольної функцій цивільно-правової відповідальності держави.

Визначається, що держава як учасник цивільних правовідносин, зокрема з суб'єктами підприємницької діяльності, може нести як договірну, так і недоговірну відповідальність, а також дольову, солідарну і субсидіарну цивільно-правову відповідальність.

Автор резюмує, що включення держави до кола суб'єктів цивільного права вносить корективи в традиційне розуміння окремих аспектів цивільно-правової відповідальності. Базові моменти підстав відповідальності, її функції і видів відповідають усталеним уявленням. Водночас зобов'язання держави мають високий рівень забезпечення, а застосування до неї відповідальності в особі одного органу може передбачати використання державного примусу іншим державним органом. У зв'язку з цим слід констатувати, що в системі суб'єктів цивільного права держава, безумовно, займає особливе місце, що зумовлю-

ється як її інституційною специфікою, так і невіддільністю від неї публічних функцій навіть за перебування у цивільних правовідносинах як юридично рівного з іншими учасниками суб'єкта.

Ключові слова: держава, цивільно-правова відповідальність, органи державної влади, функції цивільно-правової відповідальності, види цивільно-правової відповідальності.

Постановка проблеми. Визнання цивільної правосуб'єктності держави Україна на рівні нормативних положень Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) визначає необхідність наукового осмислення здійснення нею відповідних суб'єктивних цивільних прав і виконання суб'єктивних цивільних обов'язків. Особливості інституційної будови держави і її суб'єктивістський феномен не можуть не відобразитись в тому числі на порядку її цивільно-правової відповідальності. Науковий і прикладний юридичний інтерес зумовлюється ще й тією обставиною, що відповідальність учасника цивільних правовідносин забезпечується в тому числі державним примусом. Якщо ж суб'єктом відповідальності виступає сама держава, то в такому разі виходить, що державний примус вона може застосовувати сама до себе, хоча і через різні інституційні утворення в контексті поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Однак підняте питання демонструє багатогранність і специфіку участі держави в цивільних правовідносинах, в тому числі в охоронних, а тому викликає науковий і практичний інтерес. При цьому однією зі сфер цивільного обороту, в якій посередництвом юридичних зв'язків відбувається наближення держави й інших суб'єктів цивільного права, є сфера підприємницької діяльності. У зв'язку з цим ризик виникнення юридичних конфліктів майнового характеру, а тому і застосування мір цивільно-правової відповідальності, підвищується саме у відносинах за участі держави і суб'єктів підприємницької діяльності в майновому обороті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання цивільної відповідальності держави за шкоду, завдану іншим учасникам цивільних правовідносин, досліджувалось такими вченими юристами, як М.М. Агарков, С.С. Алексєєв, Б. Віндшейд, Г. Дернбург, М.Л. Дювернуа, І.В. Жилинкова, О.С. Іоффе, І.Р. Калаур, А.О. Кодинець, А.В. Коструба, О.О. Кот, О.В. Кохановська, Є.О. Крашенінников, В.М. Крижна, Н.С. Кузнецова, Р.А. Майданик, О.І. Міхно, Є.О. Мічурін, О.О. Отраднава, М.Д. Пленюк, Д.І. Погрібний, Я.М. Романюк, І.В. Спасибо-Фатєєва, Є.О. Суханов, Р.О. Халфіна, Є.О. Харитонов, Я.М. Шевченко, С.І. Шимон, В.Л. Яроцький та інші.

Мета статті полягає у визначенні сутності, функцій і видів цивільно-правової відповідальності держави перед суб'єктами підприємницької діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб розкрити суть цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності, мало назвати певну сукупність істотних властивостей, що можуть бути притаманні їй як правовому явищу в різних його виявах у правовій сфері суспільного буття. Повноцінна характеристика цивільної відповідальності залежить від виокремлення тих елементів, які є обов'язковими, невіддільними її складниками незалежно від специфіки ракурсів, під якими аналізований правовий феномен може бути розглянутий [1, с. 279]. Тому мета осягнення суті цивільно-правової відповідальності вимагає дослідження всіх її сторін.

У сучасній українській цивільній науці запропоновано кілька визначень цивільно-правової відповідальності. Так, на думку В.Д. Примака, цивільно-правова відповідальність є неоднозначним за своєю суттю правовим явищем, яке необхідно розглядати водночас з позицій забезпечення правопорядку, захисту прав та інтересів кредитора, а також з точки зору впливу на боржника. Однак насамперед цивільна відповідальність є правовим засобом, спрямованим на відновлення майнового становища кредитора (потерпілого) та компенсацію його немайнових втрат за рахунок боржника. Цивільна відповідальність є правовим результатом цивільного правопорушення, а тому водночас з порушенням чужого суб'єктивного цивільного права (яке є юридико-фактичною підставою цивільно-правової відповідальності) у відповідальній особі за наявності передбачених у законі або договорі умов виникає обов'язок зазнати несприятливих для неї майнових наслідків з метою надання належного кредитором відшкодування (компенсації) [2, с. 62–63]. Водночас Є.О. Харитонов та О.І. Харитонова визначають відповідальність у цивільному праві, як правове відношення, що виникає внаслідок порушення цивільних прав, встановлених законом або договором, зміст якого має вияв у обов'язку винного порушника зазнати не вигідних для нього наслідків порушення та праві потерпілої особи на поновлення порушеного права і компенсацію завданої шкоди, забезпечених можливістю застосування державного примусу [3, с. 269].

Найбільш виразно істотні елементи цивільної відповідальності (з урахуванням залучення уповноваженого органу держави Україна як суб'єкта правозастосування та як боржника) виявляються у формулі юридичної відповідальності, запропонованій О.С. Іоффе і М.Д. Шаргородським: «відповідальність <...> слід визначати як захід державного примусу, що ґрунтується на юридичному і суспільному осуді поведінки правопорушника і виражається у встановленні для нього певних негативних наслідків у формі обмежень особистого чи майнового порядку» [4, с. 318]. Отже, загалом юридичну відповідальність найчастіше характеризують, згадуючи якщо не всі, то принаймні окремі з трьох згаданих компонентів: 1) державний примус [5, с. 6]; 2) осуд поведінки правопорушника [6, с. 38]; 3) негативні для правопорушника наслідки [7, с. 431].

Викладене вище дозволяє розмежувати *матеріальний і формально-юридичний аспекти* цивільно-правової відповідальності. Перший аспект у контексті цивільної відповідальності передбачає зміни у майновій сфері правопорушника [8, с. 310–311], тоді як другий визначає юридичні форми існування відповідальності та її реалізації. Цими формами є обов'язок суб'єкта відповідальності зазнати певних втрат [9, с. 17] та в ширшому аспекті загалом відповідні цивільні охоронні

правовідносини, в межах яких лише й може існувати та бути реалізованою цивільна відповідальність [10, с. 44].

Ураховуючи зазначене, а також приймаючи до уваги, що цивільно-правова відповідальність держави переймає всі родові ознаки цивільно-правової відповідальності, загалом можна констатувати, що *цивільно-правова відповідальність держави Україна* за своєю сутністю являє собою понесення нашою державою в особі відповідних державних органів втрат організаційного та/або майнового характеру, що є результатом порушення нею суб'єктивних цивільних прав інших учасників цивільних правовідносин, і яке може супроводжуватись застосуванням до відповідних державних органів державного примусу, здійснюваного визначеними державними інституціями.

Особливості феномену держави не впливають на функціональну спрямованість цивільно-правової відповідальності у тих випадках, коли відповідні юридичні міри застосовуються до неї. В цьому контексті слід констатувати, що загалом метою цивільно-правової відповідальності як системи цивільно-правових охоронних засобів є забезпечення та гарантія захисту цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права. У зв'язку з цим основною функцією цивільно-правової відповідальності є *гарантійно-забезпечувальна*.

У широкому розумінні поняттям «гарантії» охоплюється вся сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, що спрямовані на фактичну реалізацію прав, свобод та обов'язків особистості, на усунення можливих причин і перешкод їх неповного чи неналежного здійснення і захист прав від порушень. Цивільно-правова відповідальність як система правових засобів забезпечує і гарантує законне і справедливе задоволення інтересів суб'єктів цивільного права.

Властивості гарантувати і забезпечувати захист прав та інтересів суб'єктів цивільного права цивільно-правові засоби-елементи відповідної системи набувають саме завдяки використанню їх як системи, у певному поєднанні. У протилежному випадку зазначена функція не спрацює.

З окресленої функції витікає *компенсаційна (відновлювальна)* як природно властива інституту цивільно-правової відповідальності. Незалежно від суб'єктного складу охоронних цивільно-правових відносин відповідальність передбачає відновлення немайнової та/або майнової сфери потерпілого, яка зазнала негативного впливу в результаті порушення.

Також цивільно-правова відповідальність виконує й *інформаційну* функцію. Настання відповідальності інформує суб'єктів цивільного права про те, які відносини взяті під правову охорону, які санкції можуть бути застосовані за порушення встановлених правом заборон, за яких умов можливе застосування санкцій тощо.

Крім того, цивільно-правова відповідальність виконує й *контрольну* функцію, оскільки з її допомогою узгоджуються різноманітні майнові інтереси у суспільстві, забезпечується виконання бажаних дій і обмежуються можливості вчинення небажаних. При цьому, знову ж таки, визнання держави повноцінним і повностатусним з цивільно-правової точки зору учасником майнових правовідносин призводить до виникнення конструкції, коли контрольна і, наприклад, компенсаційна функції відповідальності реалізуються державою Україна в особі різних державних органів.

Визначившись із окремими особливостями цивільно-правової відповідальності, зокрема у функціональному ключі,

слід окреслити підходи до класифікації видів цивільно-правової відповідальності держави перед суб'єктами підприємницької діяльності. В основу такої класифікації (поділу) можуть бути покладені різні критерії. Найбільш поширеним є поділ залежно від підстав виникнення, у зв'язку із чим розрізняють *договірну та позадоговірну* відповідальність.

Договірна відповідальність виступає у вигляді санкції за порушення договору. Своєю чергою позадоговірна відповідальність настає у разі заподіяння особою шкоди за межами договірних відносин між відповідними особами або за їх відсутністю взагалі. Здатність держави в особі відповідних органів вступати як у договірні, так і недоговірні цивільні відносини визначає її можливість нести як договірну, так і недоговірну цивільну відповідальність відповідно.

І договірна, і недоговірна відповідальність спрямовані не безпосередньо на особистість правопорушника, а здійснюють вплив через його майнову сферу. Покладення на правопорушника будь-якого із зазначених видів цивільно-правової відповідальності означає виникнення у нього обов'язку майнового характеру, якого не було до вчинення правопорушення. При цьому зазначений обов'язок не забезпечується зустрічним наданням блага. Крім того, як договірна, так і недоговірна відповідальність є відповідальністю одного контрагента перед іншим, правопорушника перед потерпілим. Загальним для обох видів відповідальності є й ініціативний характер застосування: обидві можуть бути реалізовані винятково на підставі волевиявлення учасників цивільних правовідносин [11, с. 504].

Мірою цивільно-правової відповідальності є відшкодування збитків та сплата неустойки. Цивільний кодекс відрізняє обов'язок боржника відшкодувати збитки, завдані невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання, що випливає з договору (ст. 611, 623 ЦК України), від відшкодування позадоговірної шкоди, тобто від зобов'язання, що виникає внаслідок заподіяння шкоди (глава 82 ЦК України).

Специфікою є те, що у разі цивільно-правової відповідальності держави перед суб'єктами підприємницької діяльності обов'язок відшкодування заподіяної шкоди покладається без її вини (ч. 2 ст. 1167, ст. 1173, 1174, 1187, 1188 ЦК України).

У сучасній юридичній літературі також є поділ цивільно-правової відповідальності за характером розподілу негативних наслідків між декількома особами на *дольову, солідарну і субсидіарну відповідальність*. Дольова відповідальність має місце тоді, коли кожний із боржників несе відповідальність тільки в тій частині, яка випадає на нього відповідно до законодавства або договору. Своєю чергою солідарна відповідальність характеризується тим, що кредитор може вимагати відшкодування збитків як від усіх боржників разом, так і від кожного з них окремо, причому як повністю, так і в частині боргу. Обидва види відповідальності застосовуються до держави, зокрема тоді, коли вона разом з іншими суб'єктами права вступає у правовідносини на одній стороні або виступає з ними засновником (учасником) юридичної особи.

Також в контексті піднятого питання інтерес викликає солідарна відповідальність, адже положення чинного законодавства України дозволяють стверджувати те, що конструкція умовної диференціації держави в особі її органів і створюваних ними юридичних осіб призводить до ситуації, коли засновник несе відповідальність за зобов'язанням відповідної юридичної особи усім своїм майном. Зокрема, згідно з ч. 7 ст. 77 Госпо-

дарського кодексу України держава, в особі органу, до сфери управління якого входить підприємство, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного підприємства [12].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумок під викладеним вище, слід констатувати, що включення держави Україна до кола суб'єктів цивільного права вносить корективи в традиційне розуміння окремих аспектів цивільно-правової відповідальності. Базові моменти підстав відповідальності, її функцій і видів відповідають усталеним уявленням. Зокрема, підставою для відповідальності держави в тому числі перед суб'єктами підприємницької діяльності виступає правопорушення, вчинюване у договірних або недоговірних відносинах. При цьому відповідальність продовжує виконувати ті ж функції, зокрема, гарантійно-забезпечувальну, компенсаційну, інформаційну та контрольну функції, а держава може виступати у відповідних правовідносинах з відшкодування як дольовий (частковий), солідарний або субсидіарний боржник. Переосмислення відбувається під час аналізу порядку відповідальності. Виконання державою як специфічним утворенням, зокрема таких загальноправових і соціальних функцій, як забезпечення прав громадян, знаходить відображення і в правовому статусі держави як учасника майнових цивільних правовідносин, що будуються на засадах юридичної рівності. У зв'язку з цим держава несе підвищені ризики понесення майнової відповідальності перед суб'єктами підприємницької діяльності. Зобов'язання держави мають високий рівень забезпечення, оскільки держава являє собою платоспроможного суб'єкта. У зв'язку з цим участь держави в юридичних особах, зокрема заснованих державою одноосібно або єдиним учасником яких є держава, автоматично підвищує забезпеченість майнових прав кредиторів відповідної юридичної особи. Поряд із цим інституційна структуризація держави зумовлює виконання різних функцій різними суб'єктами, у зв'язку з чим забезпечення відповідальності держави в особі одного органу може передбачати застосування до нього державного примусу іншого. Іншими словами, відбувається «структуризація» суб'єкта права.

У зв'язку з цим слід констатувати, що в системі суб'єктів цивільного права держава, безумовно, займає особливе місце, що зумовлюється як її інституційною специфікою, так і невіддільністю від неї публічних функцій навіть під час перебування у цивільних правовідносинах як юридично рівного з іншими учасниками суб'єкта.

Література:

1. Алексеев С.С. Проблемы теории права : курс лекций: в 2 т. Свердловск : Изд-во Свердловск. юр. ин-та, 1972. Т. I. : Основные вопросы общей теории социалистического права. 396 с.
2. Примак В.Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 432 с.
3. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Цивільні правовідносини : навчальний посібник. Київ : Істина, 2008. 304 с.
4. Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. Москва : Госюриздат, 1961. 381 с.
5. Самощенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. Москва : Юрид. лит., 1971. 240 с.
6. Савицкая А.Н. Функции гражданско-правовой ответственности. Вестник Львовского университета. Серия юридическая. 1978. Вып. 17. С. 38–44.

7. Гражданское право Украины : в 2 ч. / под ред. проф. А.А. Пуш-кина, доц. В.М. Самойленко. Харьков : Ун-т внутр. дел ; Основа, 1996. Ч. 1. 440 с.
8. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва : Статут, 2000. 410 с.
9. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1955. 309 с.
10. Варул П.А. Методологические проблемы исследования гражданско-правовой ответственности. Таллинн : Ээсти раамат, 1986. 152 с.
11. Боброва Д.В. Зобов'язання із заподіяння шкоди. Цивільне право України : підруч. у 2 кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін. ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 504–566.
12. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144 (із змінами).

Olshanchenko V. Civil-legal liability of the state Ukraine to entrepreneurs: essence, functions, types

Summary. The article is devoted to consideration features of civil-law liability of the state to subjects of commercial activity. The author analyzes the main widespread in juridical literature points of view on legal nature of civil-law liability and reflects on them in context of liability of the state. The essence of material and formal legal aspect of civil-law liability are highlighted.

It is determined, that from formal legal point of view liability consists in juridical changes at the field of intruder. Particularly such changes can lie in emergence of new obligations, for example obligation of compensation of harm. From material point of view civil-law liability consists in economic changes at the field of intruder.

It is defined that civil-law liability of the state consist in undergo by Ukraine's state, represented by appropriate government bodies, the organizational or property loss that is a result of breaking by the state the civil rights of another participants of civil relationships that can be accompanied by usage state forcing by another government institutions.

The author determines that features of the phenomenon of a state don't influence the functional focus of civil-law liability even in cases when appropriate means directed against it. The main aim of civil liability as system of protectional civil-legal means is ensuring and guarantee of protection civil rights and interests of subjects of civil law. That's why the main function of civil-law liability is ensuring and guarantee-ensuring. The essence of compensatory, informational and control functions of civil liability of the state is described.

It is defined, that the state as participant of civil legal relationships particularly with entrepreneurs may be liable in contractual and non-contractual relationships. Moreover it can exercise shared, join and subsidiary civil-law liability.

The author summarizes that inclusion of the state in the subjects of civil law changes the traditional understanding of certain aspects of civil-law liability. The basic moments of civil-law liability such as ground, functions and kinds stay constant. However, state's obligations are highly ensured and exercise of state's liability by one government body can be connected with necessity of exercising to it the state forcing by another one.

Therefore in the system of subjects of civil law the state take special place due to its institutional features and special function that belongs to it and can't be separated from it even in relationships that based on legal equality of its participants.

Key words: state, civil-law liability, government bodies, functions of civil liability, kinds of civil liability.